

9. Рожкова І. В. Конкурентоспроможність регіонального управління охороною громадського здоров'я в умовах суспільних трансформацій в Україні : монографія / І. В. Рожкова. - К. : Фенікс, 2009. - 372 с.

10. Солоненко І. М. Сучасні суспільні вимоги щодо підготовки керівників у сфері охорони здоров'я в Україні / І. М. Солоненко, І. В. Рожкова // Матеріали ІV з'їзду спеціалістів з соціальної медицини та організаторів охорони здоров'я (Житомир, 23-25 жовт. 2008 р.). - Житомир, К. : [б. в.], 2008. - С. 166-168.

11. Qvretveit J. A. Developing public health service management in Europe / J. A. Qvretveit // European J. Public Health. - 1998. - № 8. - P. 87-88.

Ольга Крентовська,
кандидат наук з державного управління,
докторант кафедри соціальної
і гуманітарної політики НАДУ

Проблеми збереження і розвитку людського потенціалу в умовах старіння населення України

Обґрунтовується необхідність оцінки та аналізу людського потенціалу старшого покоління населення України. Характеризуються зв'язок та вплив старіння населення на забезпечення стійкості людського розвитку, визначаються основні напрями державної політики щодо розвитку людського потенціалу в умовах старіння населення України.

Ключові слова: старіння населення, людський потенціал, людський розвиток, людський капітал, соціальна політика, люди похилого віку.

The need of assessment and analysis of human potential of elderly people in Ukraine is argued. The link and influence of ageing on human development stability is characterized; the main ways of state policy on human potential development in the context of ageing in Ukraine are defined.

Key words: ageing, human potential, human development, human capital, social policy, elderly people.

Постановка проблеми. У другій половині 80-х рр. минулого століття розвинені країни світу прийшли до розуміння того, що розвиток людини, її фізичного і духовного здоров'я, творчих здібностей, знань і професіоналізму є однією з пріоритетних цілей економічного розвитку і суспільного прогресу.

За оцінками Світового банку, проведеними в 192 країнах світу, на фізичний капітал припадає 16% від національного багатства, природного - 20%, людського - 64%. А в таких промислово розвинених країнах, як Німеччина, Японія й Швеція, частка людського капіталу досягає 80% [2, с. 96]. Таким чином, нині головним компонентом національного багатства є людський капітал.

На жаль, Україна в останні роки продовжує втрачати позиції в розвитку людського потенціалу країни. Згідно зі "Звітом ООН про людський розвиток - 2007", у 2007 р. порівняно з 2005 р. Україна перемістилася з 70-го на 76-те місце за розвитком людського потенціалу [8]. При цьому в Україні відсутня національна стратегія в галузі соціальної політики, яка б забезпечувала зростання національного людського капіталу, не реалізується концепція розвитку людського потенціалу в практичних заходах державної політики.

Роль і значення людського потенціалу, якості населення багаторазово зростають з огляду на старіння населення, що охопило всі розвинуті країни світу. На сьогодні частка населення старшого віку у світі відносно загальної чисельності населення нашої планети більша, ніж будь-коли, і вона неухильно зростає. В Україні чисельність людей похилого віку становить понад 11 млн осіб, це близько 24% від населення країни. Ця цифра дає підстави стверджувати, що люди похилого віку є значним ресурсом нашого суспільства, добробут якого багато в чому залежить від правильності формування і використання їх потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Близько півстоліття тому американські науковці започаткували теорію, що обстоює необхідність відтворення, збереження та нагромадження людського капіталу як важливої передумови економічного зростання будь-якої країни. Зокрема вважається, що своєю появою теорія людського капіталу зобов'язана Г.Беккеру та Т.Шульцу.

До кінця 80-х рр. ідея найвищого пріоритету людини і людського потенціалу завоювала прихильність багатьох прогресивних вчених, отримала наукове обґрунтування, знайшла відображення у деяких національних програмах розвитку і проектах міжнародного співтовариства. В наступні роки еволюція цієї ідеї забезпечила формування концепції розвитку людського потенціалу, яка на рубежі ХХ-ХХІ ст. почала трансформуватися в теорію розвитку людського потенціалу.

У подальшому теоретичному розвитку і практичних застосуваннях вказаної теорії брали активну участь зарубіжні вчені: Т.Маккінлі, Ерік Брюн, Шомбі Шарп, М.Сведберг, Е.Фонг, С.Фукуда-Парр та ін. Різні аспекти людського капіталу досліджують українські вчені: В.Близнюк, Д.Богиня, О.Бородіна, О.Грیشнова, С.Клименко, А.Колот, В.Куценко, Е.Лібанова, П.Макаренко, О.Новікова, Д.Полозенко, Л.Харкянен, А.Чухно та ін.

Однак у наукових працях питання наслідків старіння населення в контексті формування людського потенціалу комплексно не розглядалося. В літературі, яка стосується проблем літніх людей, можна виділити три основні позиції, які визначають оцінку людського потенціалу цієї групи населення. Найбільш поширеним є погляд, згідно з яким особи похилого віку - це, передусім, знедолені люди, які потребують адекватного соціального забезпечення. Іншою думкою є та, що ця група населення представляє значний люд-

ський потенціал, який має бути залучений у суспільство. Згідно з третьою позицією літні люди - це соціальний баласт суспільства, який гальмує розвиток економіки, проте явно вона проявляється рідко, але чітко виражена при обговоренні соціальної політики.

Однак очевидно, що негативні демографічні зміни, складне соціально-економічне становище України зумовлюють необхідність подальших досліджень щодо реалізації концепції людського розвитку в практичних заходах державної політики та пошуку шляхів використання потенціалу старшого покоління.

Метою статті є виявлення зв'язку та впливу старіння населення на забезпечення стійкості людського розвитку, визначення основних напрямів формування та збереження національного людського потенціалу в умовах старіння населення України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визнання ідеї пріоритетності розвитку людини, формулювання і закріплення нових концептуальних положень, у яких людина визнається основною метою і головним суб'єктом розвитку, заклали теоретичний фундамент концепції розвитку людського потенціалу.

Саме людський і соціальний капітал забезпечують нині найвищі темпи економічного зростання, і країни, політика яких спрямована переважно на забезпечення розвитку людського потенціалу, досягають на зламі тисячоліть найбільших успіхів.

Людський потенціал визначається як системна сукупність інтелектуальних і фізичних можливостей відтворення здоров'я, знань, професійної кваліфікації, вмінь і навичок, отримання доходу, сприйняття і розвитку культури і етики, яка в певних умовах, при необхідних ресурсах забезпечує можливість життєдіяльності. Відповідно до основних цілей і пріоритетів розвитку людського потенціалу його зміни визначаються індексом розвитку людського потенціалу (ІРЛП) - інтегрованим показником, який розраховується як усереднене значення таких трьох узагальнених показників (індексів людського розвитку): індексу очікуваної тривалості життя (довголіття), індексу досягнутої освіти, індексу рівня життя, що визначається як скоригований реальний ВВП на душу населення [7, с. 400-401].

До основних активів людського капіталу належать: первинна освіта; охорона здоров'я; освіта дорослих, що включає навчання та підвищення кваліфікації на виробництві, самовдосконалення, додаткову освіту тощо; виховання гуманітарних складових людського капіталу; посилення мотивації працівників до підвищення якості своєї праці; міграція працівників та їхніх сімей з метою поліпшення умов працевлаштування; пошук економічно важливої інформації; надбання, володіння яким додає успіхів у спілкуванні з людьми [5, с. 163].

Головна особливість демографічного відтворення України 1990-х рр. полягає у феноменальному природному зменшенні населення. З часів неза-

лежності населення України скоротилося на 12%: з 52 млн осіб до 46,2 млн осіб у грудні 2007 р. Якщо така тенденція зберігатиметься, прогнозується скорочення населення до 2050 р. майже на 40% - до 36,2 млн осіб [5, с. 7]. Цей процес супроводжується також зниженням і якісних характеристик населення, які передусім включають такі компоненти, як здоров'я, освітній та інтелектуальний ресурс, соціокультурна активність.

За оцінками Інституту стратегічних досліджень, незважаючи на зростання реальних доходів населення більш ніж удвічі лише за 2003-2007 рр., якісних зрушень у стані людського капіталу України не відбулося, про що свідчать такі диспропорції.

- Низький рівень якості життя (за індексом якості життя у 2008 р. наша країна поділила 62-ге місце з Намібією і втратила 3 позиції порівняно з 2006 р.).

- Недостатнє фінансування людського розвитку за рахунок усіх джерел - держави, домогосподарств та підприємств.

- Втрата позицій у розвитку людського потенціалу країни (згідно зі "Звітом ООН про людський розвиток - 2007", у 2007 р. порівняно з 2005 р. Україна перемістилася з 70-го на 76-те місце за розвитком людського потенціалу).

- Зростання масштабів і темпів депопуляції населення з погіршенням якісних характеристик людського капіталу, значні міграційні втрати населення продуктивного віку та високого професійно-кваліфікаційного рівня.

- Збільшення питомої ваги осіб у віці 60 років і старших (понад 20% населення) і зменшення питомої ваги осіб у віці, молодшому за працездатний (частка осіб пенсійного віку у 2007 р. досягла 23,9%).

- Зменшення кількості народжених у розрахунку на 1 тис. населення відповідно з 12,6 до 10,2% осіб за 1990-2007 рр. та збільшення рівня смертності населення в цей період з 12,1 до 16,4%, що не забезпечує природного приросту населення через високий рівень смертності.

- Високий рівень смертності чоловіків працездатного віку (за оцінками експертів, 40% 16-річних хлопчиків не мають шансів дожити до 60 років), внаслідок чого різниця між очікуваною тривалістю життя жінок та чоловіків досягає 11 років.

- Нераціональна структура як вищої, так і професійно-технічної освіти, що призводить до невідповідності підготовки фахівців потребам національної економіки та суспільного розвитку.

- Поєднання високого рівня безробіття в одних секторах економіки з браком працівників потрібної кваліфікації в інших: за даними Федерації роботодавців, в українській промисловості не вистачає 1,8 млн працівників зі спеціальною технічною підготовкою, або майже 30% від потреби, а попит на робітничі спеціальності перевищує пропозицію в 4-6 разів [8].

Ураховуючи зазначені тенденції щодо розвитку людського потенціалу України, вважаємо за необхідне зосередити увагу на проблемах, що виникатимуть унаслідок старіння населення країни, оскільки цей процес зумовить зміну його вікової структури, значне зростання частки населення старших вікових груп та зниження чисельності дітей.

Особливості фізичного та морального зношування людського капіталу визначаються передусім мірою природного старіння (фізичного зношування) людського організму та притаманних йому психофізичних функцій. У нашій країні частка старших вікових груп зберігає ресурсний потенціал, передусім високий рівень освіти, значний інтелект, потребу продовжувати трудову діяльність, брати участь у суспільних справах. Однак ця група невелика, що пов'язано передусім з поганим станом здоров'я населення.

Починаючи з 1991 р. за рівнем смертності наша країна посідає 1-ше місце в Європі [3, с. 142]. Високий рівень смертності значною мірою зумовлений високою смертністю чоловіків працездатного віку, рівень якої відповідає країнам з низькими доходами. Аналоги українським показникам смертності населення можна знайти лише серед слабкорозвинутих країн.

Порівняно з іншими країнами Європи українці не лише помирають у більш молодому віці, вони також менше років живуть з хорошим станом здоров'я. За даними дослідження Світового банку, майже 13% тривалості життя українців супроводжує стан поганого здоров'я, у той час як, наприклад, погані показники здоров'я у поляків припадають на 8% від їх загальної тривалості життя, словенців і чехів - 9% [9, с. 7-8]. Такі показники здоров'я дають підстави характеризувати населення старших вікових груп в Україні як таке, що має погане здоров'я та потребує значного обсягу медичної та соціальної допомоги й догляду.

Висока захворюваність і смертність населення України, особливо працездатного віку, має значні економічні наслідки. Трудові ресурси України скорочуються внаслідок міграції та високого рівня смертності населення працездатного віку. Зменшення частки економічно активного населення може негативно вплинути на економіку, якщо не розробити нових механізмів для залучення і збереження працівників старших вікових груп, особливо висококваліфікованих працівників.

Ці дані свідчать, що на державному рівні потрібно вжити радикальних заходів не лише щодо стимулювання народжуваності, а й щодо збільшення тривалості життя, підвищення показників здоров'я населення, що зменшить рівень фізичного та морального зношування національного людського капіталу. Капіталовкладення у зміцнення здоров'я населення України з огляду на його старіння мають велике значення з кількох причин:

- Стан здоров'я зумовлює можливість і термін ефективного використання набутого людського капіталу, а також можливості одержання доходів та економічного зростання. Погіршення здоров'я призводить до зниження

продуктивності праці та трудового потенціалу населення України. Поліпшення показників здоров'я може позитивно вплинути на економічну активність населення. Проведені нещодавно дослідження доводять, що один додатковий рік очікуваного життя збільшує ВВП на душу населення на 4%. Однак така взаємозалежність спостерігатиметься не в усіх країнах - кращі показники здоров'я матимуть більше значення в країнах з ефективними економічною політикою та державним управлінням [9, с. 17].

- Стан фізичного і психічного здоров'я людей визначає можливості здобуття освіти та професійної підготовки, міграції тощо, тобто ефективність інших видів інвестицій у людський капітал. Чим довша тривалість життя, тим більш привабливими є інвестиції в освіту.

- Здоров'я людей як носіїв певної генетичної інформації зумовлює якість людського капіталу наступного покоління. Дані досліджень свідчать про те, що сьогодні близько 40% дітей народжуються уже хворими. В процесі життєвого циклу - від народження до дорослого віку - потенціал їх здоров'я не лише не відновлюється, а й постійно знижується, при цьому кожне наступне покоління має гірше здоров'я, ніж попереднє, а їхні діти мають ще менші можливості [6, с. 6].

У суспільстві, що старіє, дуже важливо, щоб збільшення тривалості життя супроводжувалось збереженням здоров'я і працездатності і щоб люди досягали похилого віку у доброму здоров'ї.

Поряд з поліпшенням здоров'я літніх людей необхідно сприяти розвитку поколінь таким чином, щоб інтелектуальна та моральна "зношеність" людини не випереджала фізичну. Тому процеси старіння населення вимагають також підвищення рівня і удосконалення структури освіти як провідного елемента людського капіталу, оскільки саме знання і вміння можуть частково компенсувати кількісні зміни підвищенням якості населення.

Функції освіти мають зазнати найбільш істотних перетворень. Соціальна спрямованість освіти, що забезпечує входження людини, яка навчається, у простір культури й соціального життя, є глобальною тенденцією розвитку систем освіти [4, с. 26].

Формально освіта вже давно перестала бути єдиним і достатнім методом підготовки людини навіть до трудової діяльності, не беручи до уваги вже весь комплекс людської життєдіяльності. Це передусім пов'язано з тим, що знання та вміння, які набуваються в процесі освіти, швидко застарівають, що зумовлює потребу в їх оновленні. Причому швидкість морального зношування поступово зростає, адже "... починаючи з 1990 р. обсяг знань подвоювався кожні 50 років, з 1950 р. - кожні 10 років, а тепер він подвоюється кожні 5 років" [5, с. 153].

Отже, з'являється необхідність забезпечення безперервної освіти та підвищення кваліфікації кожної людини.

В умовах старіння населення частка населення працездатного віку неминуче скорочується і відбувається старіння самої людини. Відповідно кожний зайнятий в економіці країни працівник за один і той самий робочий час повинен буде виробляти дедалі більше товарів для утримання непрацюючих членів суспільства, реального покриття цими товарами пенсійних виплат і забезпечення різних державних соціальних гарантій. Це і означає необхідність істотного і постійного підвищення сукупної продуктивності праці.

Дослідження свідчать про те, що рівень зайнятості в похилому віці пов'язаний з рівнем освіти [6, с. 5]. Зайнятість літніх людей має значний соціально-економічний ефект, оскільки створюється новий продукт, робиться внесок у економічне зростання, збільшується сімейний дохід, зберігаються соціальні зв'язки. Економіка в цілому може отримувати вигоду від використання досвіду і професійних знань літніх людей у професійній підготовці молодих і недавно прийнятих на роботу працівників.

Особливо слід виділити групу витрат на освіту дорослих як складову безперервної освіти, основну частку в яких становлять витрати на навчання та підвищення кваліфікації на виробництві. Сьогодні у багатьох розвинутих країнах сукупні витрати всіх підприємств на розвиток персоналу можна порівняти з державними витратами на систему освіти. Однак у наш час стає очевидним, що сфера поширення систем внутрішньовиробничого навчання обмежена рамками великих корпоративних структур і завданнями суто спеціальної (специфічної) професійної підготовки.

Водночас постійно зростають вимоги, що висуваються не лише до вмінь працівника, потрібних для участі у певних виробничо-технологічних процесах, а й до загального рівня компетентності, здатності приймати рішення, бачити перспективу, тобто до знань і вмінь, які забезпечуються загальною підготовкою. Для досягнення потрібного синтезу цих двох аспектів кваліфікації необхідне навчання працівника як у межах системи освіти, так і безпосередньо на робочому місці [5, с. 154].

Однак в Україні поки що не склався дієвий механізм включення широких верств населення в систему "освіти протягом усього життя". Вітчизняна освітня система залишається значною мірою закритою для людей літнього віку, а суспільство в кращому разі налаштовано індіферентно стосовно особливих освітніх потреб.

Якщо ж у процесі використання людського капіталу постійно здійснюються додаткові інвестиції у безперервну освіту, здоров'я тощо, то його якісні й кількісні характеристики (обсяг, цінність, якість) можуть поліпшуватися впродовж майже всього життя людини.

Особливістю людського капіталу є також те, що в процесі використання він не лише зношується, а й збагачується за рахунок надбання людиною професійного й соціально-культурного досвіду навіть без спеціальних інвестицій. На жаль, в українському суспільстві практично ігнорується важ-

лива соціальна функція літніх людей як живих носіїв накопиченого досвіду і стабілізуючого моменту в житті соціального організму.

Отже, для подолання негативних наслідків, зумовлених старінням населення України, збереження і розвитку людського потенціалу у країні необхідні:

1. Підвищення рівня економічної активності населення старших вікових груп, продовження цього періоду. Люди похилого віку повинні мати можливість застосувати свою працю, повноцінно брати участь у процесі формування доходу і працювати за грошову винагороду.

2. Усунення будь-яких обмежень, пов'язаних з віком, що перешкоджають отриманню і використанню можливості зайнятості у сферах економіки; створення сприятливих умов для реалізації літніми людьми внутрішнього потенціалу.

3. Формування системи безперервної освіти як основного інструменту подовження періоду трудової діяльності людини.

4. Підвищення рівня здоров'я економічно активного населення та людей літнього віку, досягнення, пов'язані з покращанням стану здоров'я людей похилого віку.

5. Забезпечення використання професійного й соціально-культурного досвіду літніх людей, відновлення соціальних зв'язків між різними поколіннями.

6. Розширення участі літніх людей у суспільному житті. Люди похилого віку мають всебічно брати участь у процесі прийняття рішень й у всіх інших процесах, які впливають на їхню життєдіяльність. У таких питаннях надзвичайно велику роль відіграють громадянське суспільство, соціальна політика та громадські організації.

Висновки. Держава має визнати пріоритетними завданнями людського розвитку поліпшення якості й доступності освіти, зміцнення здоров'я, підвищення рівня життя всіх громадян. Одним із завдань є збереження і розвиток людського потенціалу у похилому віці. Процеси старіння населення України значною мірою актуалізують необхідність поліпшення здоров'я населення, збільшення тривалості життя, зростання рівня і удосконалення структури освіти. Для цього необхідне усвідомлення, що люди всіх вікових груп становлять суспільну цінність. У разі збереження і підтримки потенціалу осіб старшого віку вони можуть залишатися учасниками соціально-економічних процесів. В умовах демографічного старіння літні люди з високим рівнем освіти і мотивації зайнятості є фактором стійкого економічного розвитку суспільства й особистої самореалізації.

Необхідно здійснити аналіз та оцінку потенціалу населення старшого віку та використати його навички і здібності. Старіння населення України та його наслідки вимагають здійснення державою комплексу реформ у сферах охорони здоров'я, освіти, соціального захисту, а також пов'язаних зі стабілізацією ринків праці та капіталу, що зумовлює необхідність проведення глибоких досліджень цих питань. Зокрема, потребує уваги розробка інно-

ваційних програм освіти і підвищення кваліфікації робочої сили, що старіє, адаптація української системи освіти з урахуванням демографічних процесів у цілому. В сучасних умовах цей напрям діяльності може бути реалізовано в одному з національних проєктів, мета якого - збереження потенціалу українців протягом усього життєвого циклу.

Список використаних джерел

1. Валентей С. Человеческий потенциал: новые измерители и новые ориентиры / С. Валентей, Л. Нестеров // Вопр. экономики. - 1999. - № 2. - С. 96-98.
2. Денисенко М. Тихая революция / М. Денисенко // Отечеств. зап. - 2005. - № 3. - С. 16-30.
3. Куценко В. І. Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики) / В. І. Куценко ; РВПС України НАН України. - Ніжин : ТОВ "Вид-во "Аспект-Поліграф", 2008. - 818 с.
4. Левін О. Інноваційні підходи до розвитку інфраструктури та людського потенціалу / О. Левін // Україна: аспекти праці. - 2007. - № 2. - С. 21-26.
5. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій / НАН України ; Ін-т демографії та соц. дослідж. ; Держ. ком. статистики України ; Е. М. Лібанова (ред.). - К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2006. - 356 с.
6. Римашевская Н. М. Проблемы развития человеческого потенциала / Н. М. Римашевская // Народонаселение. - 2007. - № 1. - С. 5-9.
7. Социальная политика. Энциклопедия / под ред. д-ра экон. наук, проф. Н. А. Волгина и д-ра филос. наук, проф. Т. С. Сулимовой. - М. : Альфа-Пресс, 2006. - 416 с.
8. Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Біла книга державної політики. - Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/book/book2008/Expert-Book2008-2.pdf>.
9. An Avoidable Tragedy: Combating Ukraine's Health Crisis. Lessons from Europe. - К. : VERSO - 04 - 2009. - 64 p.

Раїса Науменко,

кандидат педагогічних наук,

старший науковий співробітник, начальник відділу державного управління та аналізу державної політики Інституту проблем державного управління та місцевого самоврядування НАДУ

Державне регулювання позашкільної освіти в умовах модернізації системи освіти в Україні

Стаття присвячена проблемі державного регулювання позашкільної освіти в Україні. Аналіз практики цієї діяльності переконує в необхідності її глибокого системного реформування з метою збереження потенціалу та пріоритетних напрямів діяльності позашкільних навчальних закладів.

Ключові слова: державне регулювання, позашкільна освіта, реформування, модернізація системи освіти.